

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Слово до учнів та абітурієнтів

Юні друзі! Перед вами – унікальне видання: довідник з історії України. Готуючи його, автори намагалися зробити близькою для вас сиву давнину та епоху середньовіччя, зацікавити минулим і вселити у ваші душі віру та надію у майбуття.

У довіднику втілено нові ідеї, нові погляди і підходи до висвітлення вітчизняної історії, її вивчення у школі та вищих навчальних закладах, широко представлено нові статті як метропольної України, так і діаспори.

Гортаючи сторінки посібника, ви дізнаєтеся багато нового й цікавого про витоки українського народу та його традиції, тисячолітній опір поневолювачам, який заслуговує на повагу, про становлення нашої державності. Гордімося нашою історією!

Слово до вчителів історії

Шановні колеги! Усі запропоновані вашій увазі матеріали об'єднує спільна тема – особа в історії та історія в житті особи і цілого народу.

Усі ми, в Україні суцільно, відповідальні як за її минуле, так і за її майбутнє. Відповідальні перед тими, хто творив підвалини нашої державності.

І цілком зрозуміло, що розробка і визначення шляхів подальшого розвитку України великою мірою ґрунтується на історичному досвіді народу, на теорії та практиці визвольного руху, засадних настановах визначних громадських і політичних діячів, видатних представників вітчизняної науки та культури. Саме тому основну увагу у довіднику зосереджено на історично достовірних фактах і подіях, неупередженому підході до історії України з найдавніших часів і до початку III тисячоліття.

7 КЛАС

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Зародження та розвиток родового ладу в Україні

У межах території сучасної України первісне суспільство вчені співвідносять з археологічними періодами-віками, виділеними залежно від матеріалу, з якого виготовляли знаряддя праці:

– давній кам'яний вік (палеоліт) – від появи людини до 13 тис. років до н.е. На території України найдавніша людина з'явилася в палеоліті близько 1 млн. років тому. Це доведено розкопками поселення біля с. Королеве на Закарпатті. Найвідомішими стоянками епохи палеоліту є Лука-Врублівецька (Подністров'я), Заскельне (Крим), Антонівка (Донбас). Первісні люди в цей час користувалися примітивними знаряддями праці з дерева і каменю (загострені палиці, рубила, скребла, гостроконечники), займалися збиральництвом і полюванням. У пошуках їжі часто переходили з місця на місце, їх колективи не були сталими (первісне людське стадо). Жили в печерах або житлах – наметах, зроблених з дерева та кісток мамонта. Близько 35–40 тис. років тому з'являється людина сучасного типу, названа людиною розумною. Первісне людське стадо змінюється родовою общиною. Спорідненість у роді визначається за материнською лінією в силу домінування жінки у суспільному, економічному житті людського колективу (матріархат). Виникають релігійні вірування, мистецтво (наскельні розписи, різьбярство, скульптура з глини);

– середній кам'яний вік (мезоліт) – від 13 тис. років до н.е. до 7–6 тис. років до н.е. З'являються нові знаряддя праці: кам'яні сокири і тесла; шила, голки, наконечники списів з кісток і рогів тварин. Було винайдено лук і стріли; мисливство стає провідною галуззю господарства, розпочалось приручення тварин (собака стає першою прирученою твариною). Розвивається рибальство. Ширше використовується вогонь. Формується племінна організація;

– новий кам'яний вік (неоліт) – 6–4 тис. років до н.е. Саме в цей час людина переходить від присвоюючого господарства до відтворюючого (землеробство і скотарство). Історики називають цей перехід «неолітичною революцією». Люди переходять до осілого способу життя, будують хати, займаються ткацтвом, плетінням сіток для лову риби, виготовляють досконаліші знаряддя праці з каменю (ножі, серпи, зернотерки) і кісток (гачки, гарпуни, мотики);

– мідно-кам'яний вік (енеоліт) – 4–3 тис. років до н.е. Люди опановують технології виробництва й обробки першого відомого людині металу – міді; вдосконалюються землеробство, скотарство; з'являється гончарство, винайдено колісний транспорт. Формуються великі племена, територіальні общини. Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту на території України є трипільська культура, відкрита наприкінці XIX ст. Вікентієм Хвойкою поблизу с. Трипільля на Київщині (звідси її назва);

– бронзовий вік – кінець III – початок I тисячоліття до н.е. У цей період поширюються вироби з бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву міді з кольоровими металами (олово). Основними галузями господарства залишаються землеробство (лісостеп)

і скотарство (степ). Подальшого розвитку набувають ремесла, відбувається другий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства, а також перехід до батьківської (патріархальної) общини; зростає майнова і соціальна нерівність (особливо у скотарів). З'являється кочівництво;

– залізний вік – від рубежу II–I тисячоліття до н.е. і до початку середньовіччя – V ст. н.е. Цей період характеризується появою залізних знарядь праці. Перехід до залізного віку ознаменувався зростанням соціальної нерівності і формуванням ранньодержавних утворень.

Отже, найдавніші люди, які заселяли територію України, спочатку утворювали людські стада, потім – роди і племена, спільно працювали, володіли майном і знаряддями праці, порівну розподіляли між собою продукти харчування, розвивали матеріальну і духовну культуру. Історію первісного суспільства завершив залізний вік.

Перші землероби та скотарі

Остання доба кам'яного віку – неоліт – стала тим періодом, коли у житті сталися значні зміни. Саме тому англійський археолог Г. Чайлд назвав його «неолітичною революцією».

Раніше людина здобувала їжу завдяки полюванню та збиральництву. Оскільки м'ясо складало приблизно третину раціону давніх людей, вони змушені були мандрувати за стадами тварин, переміщуючись зі зміною сезону від стоянки до стоянки. Близько 10 тис. років тому люди навчилися вирощувати зернові культури і розводити свійську

худобу. Це призвело до появи двох форм відтворювального господарства – землеробства й скотарства. Тепер людина замість того, щоб брати необхідне у природи, сама виготовляла його у власному господарстві. Сталося це у Передній Азії. Звідси нові форми господарювання поширилися в Європу.

Винайдення землеробства й скотарства, на думку вчених, визначило майбутнє людства. Відтепер з'явилися небачені раніше перспективи для збільшення необхідної для життя людини їжі. Землеробство забезпечувало людину постійною кількістю необхідних продуктів, виробництво яких вона могла контролювати. Скотарство було не лише джерелом м'яса, шкіри й жирів, але, згодом, коли людина навчилася доїти худобу, і молочних продуктів. Худоба стала також використовуватися під час оранки, перевезення вантажів, верхової їзди. Нові форми господарювання зробили можливим осіле життя. Внаслідок цього з'явилися селища з добротними оселями й господарськими спорудами.

У неоліті було здійснено також декілька не менш важливих за значенням відкриттів. Людина навчилася використовувати глину. Спочатку вона обмазувала нею стіни осель, згодом – почала зводити їх з цегли-сирцю, а пізніше – з випаленої цегли. Величезним досягненням стала поява кераміки – фактично першого штучного матеріалу, винайденого людиною. Цей винахід значно змінив харчовий раціон людини. Відтепер з'явилася можливість споживати варену, смажену та печену їжу. Ще один здобуток цієї доби – удосконалення техніки виробництва кам'яних знарядь праці. Поширилися методи шліфування, свердлення та пиляння каменю. У період неоліту було

винайдено прядіння. Разом із прядінням виникло ткацтво, в результаті чого людина створила ще один штучний матеріал – тканину.

Урізноманітнення форм діяльності спричинило формування нових відносин власності, внаслідок чого на зміну давньому колективізму прийшла окрема сім'я, яка володіла ділянкою землі, худобою, реманентом, виробленими продуктами. Сім'ї об'єднувалися у родові общини, роди складали плем'я. Так з'явилися нові форми взаємозв'язків між людьми.

Успішний розвиток відтворювального господарства у добу неоліту зробив можливим значне зростання населення земної кулі: за цей час воно збільшилося з 5 до 80 млн. чоловік. Значна його частина перейшла до осілого способу життя.

Територія України, як і загалом Європи, не була регіоном зародження скотарства й землеробства, хоча перші спроби одомашнення тварин (бика і свині), як засвідчують археологічні знахідки, були здійснені на наших землях, у степовому Подніпров'ї та Криму, ще в мезоліті.

Поширення нових форм господарства на українських землях датується 6–5 тис. до н.е. Відбувалося воно внаслідок переселення сюди племен землеробів і скотарів, а також через запозичення місцевим населенням нових досягнень. Особливості природних умов України спричинили переважання двох форм господарювання – лісостепової землеробської і степової скотарської. Шлях поширення на українські землі землеробства з Передньої Азії пролягав через острови Середземного моря та Балкани.

Представниками прийшлих землеробських племен були носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Як свідчать ар-

хеологічні знахідки, вони вели досить розвинуте господарство. Ці племена утримували велику й дрібну рогату худобу, вирощували кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, горох тощо. В Європі ця землеробська культура поширювалася від Волині та Поділля аж до Англії, Голландії та Франції.

Однією з перших місцевих землеробсько-скотарських культур лісостепу стала Бузько-Дністровська. Її носії робили лише перші кроки у розвитку нових форм господарювання, які співіснували з мисливством і рибальством. Навесні буго-дністровці переселялися на береги річок, де у заплавах, просто у вогкий мул, висівали зерно. Неподалік зводили житла й випасали худобу. Восени, зібравши урожай, полишали заплави і поверталися до сусідніх густих лісів.

Початок поширення скотарства у степовій смузі пов'язаний із сурсько-дніпровською культурою. Її пам'ятки знайдено головним чином у Надпоріжжі. Нові форми господарювання носії цієї культури поєднували із традиційними способами добування їжі, зокрема рибальством. Влітку ці племена розселялися на берегах річок, багатих на рибу. Поряд на луках випасалася худоба. На місцях поселень знайдено кістки свійських тварин – бика й свині. Скотарству, як свідчать археологічні знахідки, надавалося більше уваги, ніж землеробству.

Таким чином, доба неоліту на території України, як і інших регіонів Європи, стала початком поширення землеробства й скотарства. Це був революційний крок в історії стародавніх поселень нашої країни.

10 тис. років до н.е. Початок розвитку землеробства у Передній Азії.

7–6 тис. років до н.е. На території України з'явилися перші приручені тварини – свиня та бик.

Друга половина V тис. до н.е. Поширення культури лінійно-стрічкової кераміки – найдавніших землеробів неоліту середньої смуги Європи.

Кінець VI – початок V тис. до н.е. Поява у Східній Європі глиняного посуду.

Кінець VI – початок V тис. до н.е. Бузько-дніпровська культура.

V – початок IV тис. до н.е. Сурсько-дніпровська культура.

Кінець V–IV тис. до н.е. Одомашнено вівцю та козу.

Племена трипільської культури та їхні сусіди

Наприкінці XIX ст. київський археолог Вікентій Хвойка біля села Трипілля (Київщина) дослідив нове поселення і відкрив археологічну культуру, яка від місця першого її виявлення отримала назву трипільської.

Творці цієї культури заселяли в IV–III тис. до н.е. територію від Дніпра до Карпат. Походження трипільців остаточно не з'ясоване, але більшість учених вважають, що це прийшли племена, які частково злилися з неолітичними племенами Буго-Дністровської культури. Головним їхнім заняттям було зернове землеробство (сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо). Крім того, вони займалися садівництвом (вирощували абрикоси, сливи, аличу), скотарством та рибальством. Для обробки землі використовували мотики, а згодом і рало. Зернові культури збиралися дере-

в'яними серпами з роговими та крем'яними вкладками. Господарство велось так інтенсивно, що через 50–100 років земля виснажувалась і люди змушені були переселятися.

Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, проте основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремій і дерево.

Високо, як ніде в Європі, у них була розвинена житлова архітектура. Хати мали по кілька кімнат, а іноді й поверхів, де жила разом велика матриархальна родина.

Хати були згуртовані в села, що вказує на високий ступінь родової організації, і розташовувалися колом, у центрі якого стояв громадський будинок для сходин та спільних культових обрядів. Найбільше таке поселення було відкрите біля села Володимирівки на Кіровоградщині, де розкопки виявили 200 хат, розташованих п'ятьма концентричними колами. Навколо таких великих протоміст розташовувалися невеличкі поселення, утворюючи округи з населенням у 15–25 тис. осіб.

Найбільш прикметною для трипільської культури була її кераміка. Вона добре випалена і орнаментована. Провідними мотивами орнаменту були спіралі і волоти, виконані темно-гнідою, іноді аж чорною, і білою фарбами на чорному тлі посудини. Крім того, на мальованому посуді зустрічаються схематичні малюнки свійських тварин, зображення жінок, що мало магічне значення. Такі зображення збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках.

Виявом мистецького хисту трипільських племен стали керамічні фігурки людей і тварин. Найбільше було зобра-

жень жінки, їхні фігурки мали культове призначення, оскільки втілювали образ праматері-родоначальниці у матріархальній родині.

Трипільська культура – найвищий культурний вияв Європи в IV–III тис. до н.е.

Проте трипільська культура була лише поселенням землеробів. Ніяких храмів, адміністративних споруд, палаців, кварталів ремісників, характерних для міст, тут не було. Трипільське суспільство в силу обмежених можливостей господарського розвитку не змогло створити цивілізацію.

У IV тис. до н.е. трипільське суспільство охопила криза. Її спричинило погіршення кліматичних умов та падіння врожаїв внаслідок браку навичок поновлення родючості землі.

Власні способи пристосування до умов існування віднайшли за енеоліту жителі степу. Провідною галуззю господарства тут на тисячоліття стало кочове скотарство.

Рухливий спосіб життя скотарів перешкоджав накопиченню багатств, вимагав простих, легких і міцних речей. Головним багатством степовиків, учасником усіх ритуалів та церемоній була худоба. Археологічними культурами степових скотарів є середньостогівська, нижньомихайлівська та ямна. Вважають, що носії цих культур належать до індоєвропейців, від яких бере початок переважна більшість народів Європи, а також багато народів Азії.

Вимушені весь час мандрувати зі своїми отарами, скотарі залишили багато поселень. Головним джерелом вивчення їх життя і побуту є поховання. Індоевропейці належать до числа народів, котрі першими почали зводити кургани, які й понині височать в українському степу.

Середньостогівці вперше у Європі приручили коня та освоїли відгінне скотарство. Переважно більшість знарядь праці та зброї вони виготовляли з кременю. Глиняний посуд був гостродонним. Населення нижньомихайлівської культури досягло значних успіхів в обробці каменю і створило перші на території України монументальні кам'яні скульптури. Ці антропоморфні стели, які нагадували людську постать, встановлювалися на верхів'ях курганів. Деякі з них були вкриті викарбуваними знаками, сценами, орнаментом, зміст яких і сьогодні залишається нерозгаданим. Більшість посуду нижньомихайлівців мала плоске дно. Досить великою була й кількість металевих знарядь. Ямна культура – найвідоміша спільнота степової смуги доби енеоліту. Саме з нею пов'язане масове поширення курганного обряду поховання. Деякі зі споруджених курганів сягали 10 м висоти. Цікаво, що з'явилися вони у степах України в той самий час, що й перші піраміди у Єгипті періоду Раннього царства. Не дивно, що кургани називають «пірамідами українського степу».

Індоевропейці

Наприкінці XVIII ст. англійські дослідники Вільям Джонс, Генрі Томас Колбрук та Чарлз Вілкінз зробили відкриття, яке спричинило справжній переворот в історичній науці. Вивчивши священні тексти аріїв – давніх завоювників Індії, вони прийшли до висновку про спорідненість мов індійців та європейських народів.

Подальші дослідження та відкриття археологів пролили світло на деякі аспекти виникнення індоевропейської

спільноти і одночасно спричинили декілька гіпотез стосовно розташування їхньої прабатьківщини. На думку багатьох, найпереконливішою є та, за якою прабатьківщина індоєвропейців розташована у степах Східної Європи. Праіндоєвропейська спільнота у цьому регіоні почала складатися на межі палеоліту й мезоліту і проіснувала тут приблизно 5 тис. років, до енеоліту. Переважання скотарства з його рухомим способом життя зробило неминучим розселення цієї спільноти. Важливу роль у цьому відіграла потреба скотарів у великих пасовиськах у поєднанні з їх військовою перевагою над землеробами завдяки прирученню коня й пристосуванню його для верхової їзди. Приблизно на початку IV тис. до н.е. індоєвропейська спільнота поступово почала розселятися з півдня України у різних напрямках – у Центральну Європу, на Балкани й до Анатолії, а також до Ірану та Індії. Цей процес тривав протягом тисячоліть. До індоєвропейської спільноти серед інших сучасних європейських народів належать і українці.

Доба бронзи

Новий період в історії пов'язують із початком використання бронзи – першого штучного металу, отриманого людиною внаслідок сплаву міді й олова. Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими, а виробляти їх було легше, адже температура плавлення бронзи нижча, ніж міді.

Доба бронзи відіграла вирішальну роль у формуванні стародавнього населення Європи. На цей час припадає завершення першого великого переселення народів. Започат-

кували його на початку IV тис. до н.е. найдавніші індоєвропейці, які вирушили з півдня України. Міграції відбувалися протягом усієї історії людства. Зміни клімату, зростання чисельності населення й інші причини спонукали людей шукати новий життєвий простір.

У першому великому переселенні народів історики визначають не менше восьми хвиль, під час яких індоєвропейці розселилися у Європі та Азії. Під тиском нових воюючих степовиків просувалися все далі й далі, поступово займаючи величезні території.

У степовій смузі України протягом доби бронзи існувало декілька археологічних культур, пов'язаних зі скотарями-індоєвропейцями. Носії ямної культури, яка виникла за енеоліту наприкінці III тис. до н.е., змусили поступово відступити на південь Балкан землеробів-трипільців. Характерною ознакою катакомбної культури був оригінальний обряд поховання у підземній камері-катакомбі. Своїх вождів носії цієї культури обожнювали. Відповідно до особливостей спорудження поховальних камер під курганами археологи виділяють різні культури в Степу – ямну, катакомбну, зрубну. Людність зрубної культури була першою на наших землях, з нею пов'язують появу примітивного письма – піктограм-малюнків, які замінювали слова. Значний вплив на події світової історії мали носії сабати-нівської культури. Вони відіграли важливу роль у «навалі народів моря». Так назвали єгиптяни чергову хвилю індоєвропейців, яка рушила з півночі на Грецію, Крит, Малу Азію, Кіпр і Палестину близько 1200 р. до н.е. Результатом цієї навали стала загибель Мікенської та Хетської цивілізацій, зруйнування гомерівської Трої і розселення «на-

родів моря» на величезній території від Палестини до Сицилії та Сардинії.

У лісостеповій смузі України у добу бронзи внаслідок розселення індоєвропейців з'явилася культура шнурової кераміки або бойових сокир. Вона охоплювала значні території Центральної та Північної Європи. Її носії були предками германців, балтів і слов'ян. Її наступницею в українському Лісостепу та Поліссі, а також у південно-східній Польщі стала тишинецько-комарівська культура праслов'ян – попередників східних і західних слов'ян. З праслов'янами пов'язують також білогрудівську культуру, що виникла на її місці на українських землях.

На початку заселення Лісостепу індоєвропейцями тут зросла роль скотарства. Однак природні умови та історичні традиції місцевого населення зумовили також значну роль мотичного землеробства. Поєднання землеробства із приселищним скотарством було характерним для праслов'ян. Вони селилися на підвищених берегах річок і озер поселеннями з 15–20 осель. Мешкали у них великі сім'ї з 10–15 осіб. Основу господарства білогрудівців складало орне землеробство із застосуванням тяглової сили. Важливу роль відігравало конярство. Більшість знарядь праці була з кременю. Бронзу внаслідок її дорожнечі використовували для виготовлення зброї та прикрас.

Своїх померлих праслов'яни ховали у курганах і безкурганних похованнях. Існували поховальні обряди трупоспалення і трупопокладання. Біля небіжчика ставили посуд, клали зброю та прикраси. У праслов'ян, як і в інших землеробських народів, існував культ вогню, домашнього вогнища та родючості. Люди шанували во-

гонь як великий дарунок богів, що давав тепло й світло, очищав та відроджував до нового життя.

Войовничі племена катакомбної культури обожнювали своїх вождів. Голову померлого вони відокремлювали від тіла і очищали череп від м'яких тканин. За допомогою глиняної маси моделювали на черепі обличчя вождя. Воно мало стулені повіки, стиснуті губи та ретельно виліплений ніс. Змодельований таким чином череп фарбували й використовували у церемоніях, пов'язаних з культом предків, а через деякий час повертали у могилу.

Кіммерійці й таври на території України

У X–VII ст. до н.е. в степах Північного Причорномор'я від Дону до Дунаю жили войовничі племена кіммерійців. Це перший народ на території України, назва якого дійшла до нас. Уперше про кіммерійців згадується у давньогрецьких поемах Гомера. Найбільше і найдостовірніше розповів про кіммерійців грецький історик V ст. до н.е. Геродот.

Згадки про них знаходимо також в асирійських джерелах. Асирійська назва «гімміра» означає «велетні».

Є три версії щодо походження кіммерійців. Перша – це давньоіранський народ, який прийшов на землі України через Кавказ. Друга – кіммерійці з'явилися внаслідок поступового історичного розвитку праіранської степової культури, а їхньою прабатьківщиною було Нижнє Поволжя. Третя – кіммерійці були місцевим населенням.

Археологи знаходять речові пам'ятки кіммерійців у Північному Причорномор'ї, на Північному Кавказі,

у Поволжі, на нижній течії Дністра та Дунаю. Ранні кіммерійці вели осілий спосіб життя. Пізніше, у зв'язку з настанням посушливого клімату, вони стали кочовим народом і розводили переважно коней.

Племена кіммерійців об'єднувалися у великі союзи племен, очолювані царем-вождем. У них було велике військо, яке складалося з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими і залізними мечами і кинджалами, луками і стрілами, бойовими молотами і булавами. Кіммерійці воювали з царями Урарту та Ассирії.

Поселення кіммерійців були тимчасовими, в основному – табори, зимівники. Але вони мали свої кузні і ковалів, які виготовляли залізні та сталеві мечі і кинджали, найкращі на той час у Стародавньому Світі. Самі вони метал не добували, користувалися залізом, добутим лісостеповиками або кавказькими племенами. Їхні майстри виготовляли кінські вудила, наконечники стріл, прикраси. Кіммерійці мали високий рівень розвитку керамічного виробництва. Особливо гарними були кубки з блискучою поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом.

Кіммерійці вміли чудово обробляти кістки. Дуже гарними були у них прикраси, виготовлені з напівкоштовного каміння. Збереглися до наших днів зроблені кіммерійцями кам'яні могильні плити із зображенням людей.

Жили кіммерійці патріархальними родами, які склалися з сімей. Поступово у них виділилася військова знать. Цьому великою мірою сприяли грабіжницькі війни. Їх основною метою було пограбування сусідніх племен і народів.

Релігійні уявлення кіммерійців відомі за розкопками поховань. Вельможних людей ховали у великих курганах.

Були чоловічі й жіночі поховання. У чоловічі поховання клали кинджали, вуздечки, набір наконечників для стріл, кам'яні бруски, жертовну їжу, коня. У жіночі поховання клали золоті та бронзові кільця, скляне і золоте намисто, глиняний посуд.

Археологічні знахідки показують, що кіммерійці мали зв'язки з племенами Приазов'я, Західного Сибіру та Кавказу. Серед виробів мистецтва знаходимо жіночі прикраси, оздоблену зброю, кам'яні стели без зображення голови, але з ретельно відображеним кинджалом, сагайдаком зі стрілами і обов'язково – могильним бруском.

Майже одночасно з кіммерійцями у південній частині Криму проживало корінне населення – таври (від грец. «таврос» – тур). Від таврів походить і назва Кримського півострова – Таврида, введена царським урядом після приєднання Криму до Росії в 1783 р. Давньогрецький історик Геродот у своїй книзі «Історія» розповів, що таври на гірських плато займалися скотарством, в долинах річок – землеробством, а на чорноморському узбережжі – рибальством. Вони займалися також і ремеслами – були вправними гончарами, уміли прясти, обробляти камінь, дерево, кістки, роги, а також метали.

З другої половини I тисячоліття до н.е. у таврів, як і в інших племен, з'явилася майнова нерівність, сформувалася родова аристократія. Навколо своїх поселень таври споруджували укріплення. Спільно з сусідами-скіфами вони воювали проти грецького міста-держави Херсонеса, яке захоплювало землі таврів.

Доля Таврики, як і Кімерії, була трагічною: спочатку – у II ст. до н.е. – її підкорив понтіїський цар Мітрідат

VI Євпатор, а в другій половині I ст. до н.е. захопили римські війська. У середні віки таври були винищені або асимільовані татарами, які завоювали Крим. Самобутня культура таврів втрачена назавжди.

Скіфи і сармати

Територія України в нову історичну добу – добу залізного віку – була заселена різними за походженням і мовою племенами. Тут мешкали автохтонні землеробські племена – прашури слов'ян, іраномовні скотарські кочові племена; сюди переселяються греки-колоністи.

З VII ст. до III ст. до н.е. на племена Східної Європи та Близького Сходу наганяли жах племена скіфів, які прийшли з глибин Азії і вторглись у Північне Причорномор'я. Вони завоювали величезну для тих часів територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, частину Криму (територію сучасної Південної і Південно-Східної України), утворивши там державу Скіфію. Найґрунтовнішу характеристику та опис життя і побуту скіфів залишив Геродот. У V ст. до н.е. він особисто відвідав Скіфію і описав її. Скіфи були нащадками індоєвропейських племен. Вони мали свою міфологію, обрядовість, поклонялися богам і горам, приносили їм кровну жертву.

Геродот виділяв серед скіфів кілька груп: царські скіфи, які жили в пониззі Дніпра і Дону і вважалися верхівкою союзу племен; скіфи-орачі, котрі мешкали між Дніпром і Дністром; скіфи-землероби, що жили в лісостеповій зоні, та скіфи-кочівники, які оселилися у степах Причорномор'я. Серед названих Геродотом племен власне скіфа-

ми були племена царських скіфів і скіфів-кочівників: вони панували над усіма іншими племенами.

Наприкінці VI ст. до н.е. у причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів (сколоти). Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства; одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно, сини головного).

Скіфська держава – перше політичне об'єднання на півдні Східної Європи в ранньому залізному віці (центром Скіфії у V–III ст. до н.е. було Кам'янське городище поблизу м. Нікополь). Скіфія поділялася на округи (номи), якими управляли вожді, призначені скіфськими царями.

У 514–513 рр. до н.е. скіфи витримали наступ і завдали поразки найсильнішій на той час державі Персії. Похід їхнього царя Дарія I проти скіфів завершився повною поразкою.

Найвищого піднесення Скіфія досягла в IV ст. до н.е. Воно пов'язане з ім'ям царя Атея. Влада Атея поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки від македонського царя Філіпа II (батька Олександра Македонського). Могутньою була держава скіфів і після смерті 90-літнього Атея у 339 р. до н.е. Проте на межі IV–III ст. до н.е. Скіфія занепадає. Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія під натиском сарматів припиняє своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малі Скіфії. Одну, що називалася Скіфське царство (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) зі столицею в Неаполі-Скіфському, у Криму, іншу – в нижній течії Дніпра.

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств: воїнів, жерців, рядових общинників (землеробів і скотарів). Кожна з верств вела своє походження від одного з синів першопредка і мала свій священний атрибут. Для воїнів це була сокира; для жерців – чаша, для общинників – плуг з ярмом. Геродот говорить, що особливою шаною у скіфів користувалися сім богів; саме їх вважали прабатьками людей і творцями всього суцього на Землі.

Геродот описав обряд поховання скіфського царя: перш ніж поховати свого царя на священній території – Геррах (Придніпров'я, на рівні Дніпровських порогів), – скіфи возили його забальзамоване тіло по всіх скіфських племенах, де над ним здійснювали обряд пам'яті. В Геррах тіло ховали у просторій гробниці разом з дружиною, найближчими слугами, кіньми та ін. Біля царя клали золоті речі, коштовні прикраси. Над гробницями насипали величезні кургани – чим знатніший був цар, тим вищий курган. Це – підтвердження майнового розшарування у скіфів.

Письмові джерела та археологічні матеріали засвідчують, що основу скіфського господарства становило скотарство, оскільки воно давало майже все необхідне для життя – коней, м'ясо, молоко, вовну і повсть для одягу. Землеробське населення Скіфії вирощувало пшеницю, просо, коноплі та ін., причому хліб сіяли не тільки для себе, а й на продаж. Землероби жили в поселеннях (городищах), які розташовувалися на берегах річок і укріплювалися ровами й валами.

Скіфи були войовничим народом. Вони активно втручалися в конфлікти між державами Передньої Азії (боротьба скіфів з перським царем Дарієм та ін.).

Занепад, а згодом і розпад Скіфії були викликані рядом чинників: погіршення кліматичних умов, висихання степів, вичерпання економічних ресурсів лісостепу тощо. Крім того, у III–I ст. до н.е. значну частину Скіфії завоювали сармати.

Сучасні дослідники вважають, що перші паростки державності на території України з'явилися саме у скіфські часи.

Скіфи створили самобутню культуру. В мистецтві домінував т. зв. тваринний стиль. Широко відомі пам'ятки скіфської доби – кургани: Солоха й Гайманова Могили на Запоріжжі, Товста Могила та Чортотлик на Дніпропетровщині, Куль-Оба та ін. Знайдено царські прикраси (золоту пектораль), зброю тощо.

Протягом наступних 600 років (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) у Північному Причорномор'ї панували сармати, які прийшли з Волги. Їхня мова, як і скіфська, належала до іранських мов, близькими були побут і звичаї, тому вони фактично уживались в одній державі Сарматії. Важливим політичним центром було м. Танаїс у гирлі Дону.

Як і всі кочові володарі українських степів, сармати були не однорідним племенем, а слабо пов'язаним союзом споріднених і часто ворогуючих племен, – язгів, роксоланів, аланів та ін. Вони займалися скотарством, полюванням, вели кочовий спосіб життя.

Велике значення в житті сарматів мали війни за пасовиська та здобич.

З переселенням сарматів у Північне Причорномор'я розширилися їхні зв'язки з античними містами, зокрема з Ольвією. У них, як і у скіфів, існувала приватна власність на худобу, що була основним багатством і головним

засобом виробництва. Значну роль у господарстві сарматів відігравала праця рабів, у яких вони перетворювали захоплених під час безперервних війн полонених. Проте родоплемінний лад сарматів тримався досить стійко.

Кочовий спосіб життя сарматів і торговельні зв'язки з багатьма народами Китаю, Індії, Ірану, Єгипту сприяли поширенню серед них різних культурних впливів. Їхня культура поєднувала в собі елементи культури Сходу, античного Півдня і Заходу.

Від середини III ст. н.е. сармати втрачають провідне становище у причорноморських степах. У цей час тут з'явилися вихідці з Північної Європи – готи. Спільно з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне із сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на міста Північного Причорномор'я.

Античні міста-держави та колонії у Криму

Колонізація Північного Причорномор'я була складовою так званої Великої Грецької Колонізації VIII–VI ст. до н.е. Основною причиною, що штовхала греків у далекі краї, стала нестача землі у Греції, а відтак – продуктів харчування.

Першими грецькими поселеннями у Причорномор'ї (VII ст. до н.е.) були: Істрія (у Придунав'ї) і Борисфеніда (на острові Березань). У VI ст. до н.е. у пониззі Південного Бугу виникло місто Ольвія. На узбережжі Керченської протоки були засновані міста Пантікапей (що стало столицею Боспорського царства), Гермонасса, Німфей, Мірмекій, Феодосія, Кепи. На початку V ст. до н.е. на території

Західного Криму з'явилося античне місто Херсонес. Одним із останніх у III ст. до н.е. тут виникло місто Калос-Лімен. За площею міста не перевищували 50–60 га.

Кожне місто мало сільську округу (хору). Її мешканці вирощували злаки, овочі, фрукти, розводили худобу, ловили рибу. Вироблене продавали в місті. Серед жителів хори було багато вихідців із навколишніх племен.

Усі причорноморські міста-поліси, крім монархічного Боспору, були демократичними або аристократичними республіками, де раби, жінки та іноземці не мали прав громадянства. Найвищим органом законодавчої влади були народні збори. Виконавча влада перебувала в руках колегій і чиновників. Окремо існувала судова влада. Всі міста карбували власні монети.

Поліси встановили міцні політичні, торговельні й культурні зв'язки з місцевим населенням, якому продавали, передусім, вино і ремісничі вироби, а також з містами Середземномор'я, куди вивозили хліб, рибу, худобу і рабів. Експорт зерна досяг кульмінації в IV ст. до н.е. В зовнішній політиці поліси спочатку орієнтувались на Грецію. У II–I ст. до н.е. Ольвія потрапила у залежність від Кримської Скіфії.

На межі II–I ст. до н.е. Причорноморська Україна була втягнута в орбіту боротьби між найсильнішими державами – Римом і Понтом. Цар Понту Мітрідат VI Євпатор підкорив Боспорське царство, завдав поразки Кримській Скіфії і поширив владу на все Причорномор'я, включаючи Ольвію. Зазнавши згодом поразки від римлян, Мітрідат заподіяв собі смерть у Пантікапеї (нинішня Керч), а римські війська оволоділи його царством. Політика гре-

цьких міст переорієнтовується на Рим. З іншого боку, для Риму грецькі держави були своєрідним бар'єром перед натиском кочівників та інших варварських племен. Рим допомагав Херсонесу в його сутичках зі скіфами, в грецьких містах розміщуються римські гарнізони. В середині III–II ст. до н.е. Тіра, Ольвія, Херсонес увійшли до складу римської провінції Мезії. В політичну залежність від Риму потрапляє й Боспор.

Вторгнення у Причорномор'я готів (III ст.) і особливо гунів (IV ст.) поклало край існуванню грецьких міст-держав. Вижили тільки Херсонес і Пантікапей, які згодом увійшли до складу Візантійської імперії.

Побут і культура причорноморських грецьких держав мали багато спільного зі способом життя і культурою античного світу. Жителі міст вважали себе греками. Фізичне та інтелектуальне виховання молоді здійснювалося в навчальних закладах-гімназіях. Населення міст суціль було письменним. У суспільному й культурному житті важливе місце посідав театр. Дуже популярним був спорт. У містах працювали вчені-філософи та історики. У V ст. до н.е. Ольвію відвідав «батько історії» Геродот, який залишив найдавніший опис України-Скіфії.

Основу релігійних вірувань колоністів становило багатобожжя. Особливо популярним з богів був Аполлон – заступник колоністів. Поряд з культурами божеств існували культури героїв: Ахілла й Геракла. Відправленням культів керували жерці. Деякого поширення набули також скіфські і сарматські культури плодючості, а в римські часи – культури римських імператорів. У Боспорі в перші століття н.е. поширювалось християнство, яке захопило також Херсонес.